

РЕЦЕНЗІЯ¹КИФІШИН А.Г. «ДРЕВНЕЕ СВАТИЛИЩЕ
КАМЕННАЯ МОГИЛА. ОПЫТ ДЕШИФРОВКИ
ПРОТОШУМЕРСКОГО АРХИВА XII–III ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ ДО Н. Э.»

1. Книга А. Г. Кифішина вражає своєю монументальністю і розглядом надзвичайно важливих проблем життя із історії давніх цивілізацій. Хоча результати, як зазначає автор, носять попередній характер (с. 27), але метою є доторкнутися до старожитностей і зробити деякі, хай і гіпотетичні, все ж важливі для сучасника висновки щодо пам'ятника Кам'яна Могила (КМ) на півдні України.

Досліджуваний пам'ятник виглядить на сьогодні суттєво пошкодженим, і тому автору приходится звертатися до його копій плит та панно, засвідчених дослідниками раніше (О. М. Бадер, В. М. Даниленко, М. Я. Рудинський, М. Я. Михайлов). Незважаючи на труднощі, пов'язані з відсутністю оригіналу написів, все ж можна аналізувати наявні свідчення і робити висновки, що і робить автор у своїй об'ємній праці.

Робота складається із 7 розділів та двох додатків, починається з історіографічної справки та пошуку методів розшифровки піктографічної писемності. Автор зазначає, що первинним є письмо ідеографічне, після якого появляється силабичне і в такому ракурсі проводить дослідження, порівнюючи піктограми Шумеру з написами КМ.

Перш ніж переходити до аналізу свідчень КМ, А. Г. Кифішин звертається до досліджень подібних піктографічних зображень в інших регіонах світу. Він розглядає піктографічне письмо в Намазгі (Південний Туркестан), потім Трої і приходиться до висновку, що в Намазгі, а також Трої II (2600-2450 рр. до н. е.) і пізніше знаки мають наявні ознаки спорідненості з протошумерськими (с. 29-39). У VI тис. до н. е. зафіксовані давні значки в Трансільванії та Угорщині, що засвідчують культ різних шумерських богів (с. 48). Досить пізньою є третя група балкано-дунайських написів, що відносяться до початку IV тис. до н. е., тут же автор відмічає витоки культури Прекукутені (IV – III тис. до н. е.) (с. 54). У цілому давні праці писемних знаків від Намазгі на сході, Елама на півдні, Трої II-IV на південному заході, Кьорьош-Тордаш на заході – всі вони мають відношення до протошумерського письма (с. 56). Про це свідчить також ілюстративний матеріал цих регіонів, який наводить автор.

Надзвичайно цінним для нас вважається дослідження А. Г. Кифішиним балкано-дунайських написів і в цілому культури цього регіону, яку, на наш погляд, можна вважати попередниками культур **Кукутень** і **Трипілля**, спорідненість яких переконливо показано в працях відомого археолога Марії Гімбутас. Очевидно, що культура Трипіл-

ля (V-III тис. до н. е.) на терені України стала субстратом для прийшлих у IV тис. в південні степи індоєвропейських (іє.) племен, де згодом зародилися індоіранські та давньоєвропейські (слов'янські, балтійські, германські, кельтські та ін.) групи мов [6]. Дослідження А. Г. Кифішина засвідчує, що цей субстрат виглядить спорідненим до культури шумерських племен, багато чого з нього унаслідували зокрема слов'янські народи, які довше інших племен знаходилися на території Трипілля. Результати дослідження А. Г. Кифішина схиляють нас до думки, що населення Трипілля мало надзвичайно великий вплив на шумерську цивілізацію, хоча етнічно носії останньої могли належати до інших витоків. Особливо чітко цей вплив засвідчується у сфері аграрних здобутків, успіхи яких наочно показано автором при аналізі семантики написів шумерського походження на Балканах (пор. лексеми, що позначають поняття: 'раб плуга Країни', 'пшениця Степу', боротьба із-за 'зерна ячменя', 'зерно великих', 'мотига' і т. д. (с. 49 і далі). Очевидною є значущість великої землеробської країни Трипілля, вперше показаній в дослідженні А. Г. Кифішина. До наслідків цього впливу ми ще повернемося в наших нотатках нижче.

2. Основу праці А. Г. Кифішина складають порівняння піктограм Шумеру та КМ. Автор дослідив у книзі досить велику кількість написів КМ, які подаються у вигляді копій у порівнянні до свідчень, поданих у «Шумерському лексиконі» А. Даймеля. У цілому досить наочно й переконливо зроблено в монографії порівняльний аналіз пам'яток, розгляд якого подаємо нижче у вигляді окремих зауважень чи побажань, зроблених, як вище зазначалося, зі сторони філолога.

Шумерські знаки подані в чотирьох варіантах написання, які представляють такі епохи до н. е.: XXV ст., XXII ст., XVIII ст. та VII ст. Наявність **хронологічної** динаміки дає можливість читачеві бачити тип варіацій цих знаків і, з іншого боку, порівнюючи тотожні значки з написами в КМ, можна зробити висновки щодо давнини написання їх в останньому. Так, у панно № 7 (с. 68 і далі) таке порівняння шумерських знаків із знаками КМ показує ідеографічну давнину останніх і, з іншого боку, ріст стилізованих зображень у напрямку до н. е. На цих же рисунках подається шумерська транскрипція, що дозволяє автору відтворити семантику зображуваного. Оскільки згідно з А. Г. Кифішиним знаки, які він наводить у праці, є тотожними до шумерських, то цілком логічно автор переносить їх се-

¹ Рецензія на книгу: Кифішин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила: Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н.э. Т.1 / А.Г. Кифішин. – Київ : Арагта, 2001. – 872 с.

мантику на значки КМ. Правда, в цьому місці треба було б зауважити, що знаки КМ, як свідчить дослідження, в цілому є давнішими за шумерські, а тому ці семантизовані значки появилися у той давній час, що передував власне шумерським свідченням. Так, панно № 7 (с. 68) представляє знак *im* 'Ішкур, бог грози' в шумерських текстах і в КМ виглядає досить ідентичним за формою, все ж давнішим, ніж спрощений їх варіант у шумерських текстах.

3. Надзвичайно цікавою представлена семантика наведених у праці зображень КМ і їх інтерпретація порівняно до шумерських. Розпізнавання семантичного наповнення, що наведене тим чи іншим знаком, є надзвичайно трудомістким для дослідника, і саме тут можна найбільше помилитися, оскільки відомо, що кожне давнє слово мало великий спектр значень, те ж відноситься і до піктограм, які подаються в працях при розгляді шумерського письма, а також рисунків КМ. Розглянемо у вигляді ілюстрації окремі значки КМ у порівнянні до шумерських письмен, показаних дослідником у рецензованій праці.

Поки що безвідносно до транскрипції хочемо зазначити, що А. Г. Кифішин показує досить переконливо спорідненість шумерських знаків та КМ. В одному і іншому джерелі піктограми мають зовні візуальну подібність, що свідчить про велику й творчу працю автора при розгляді знаків КМ і співвіднесенні їх з шумерськими. Читач може сам порівняти кожну групу піктограм, оскільки вони подані послідовно в текстах при розгляді панно, а також в додатку, де зібрані всі різноманітні їхні варіанти в порівнянні зі знаками Шумеру (с. 697 і далі). Очевидно, що після такої титанічної роботи А. Г. Кифішина його дослідники, маючи вихідний матеріал, можуть зі своєї сторони додати ті чи інші інтерпретації щодо смислу значків, уточнюючи їхню співвіднесеність з піктограмами чи, навпаки, заперечити їхній смисл, запропонований автором. Зупинімося на деяких прикладах семантики знаків КМ, наведених у праці автором:

а) Шумерський знак *a*, що позначає 'воду' (с. 749-750), має у Шумерії вигляд прямої вертикальної лінії: у давній час – дві або три лінії, подібне зображення в клинописі. Асоціація з дощем (водою) досить реальна: лінії ніби з'єднують небо і землю і свідчать про процес 'іде дощ'. Як відомо, в глибоку давнину зображення двох предметів відображало 'цілісність' (одиночність) і 'множинність' [5], у цей час ще не було 'одиночності' і рахунок відбувався 'двійками'. Те ж значення збереглося і при позначенні предмету ('води') трьома лініями, у цьому випадку, тобто у пізніший час, 'двоїна' змінилася 'троїною', навіть могло появитися четверне число, як, наприклад, в австралійських мовах.

Споріднені позначення 'води' мають місце і в свідченнях КМ. У більшості випадків це прямі чи косі вертикальні лінії або одна лінія чи лінія з крапкою (чи крапками) поряд. Останнє також можна співвіднести з розумінням 'іде дощ', 'вода'. У цілому зображення КМ співпадають зі значками давнього Шумеру.

Оскільки первісно для людини було характерним образне мислення, то перші унаочнення знаходили в піктограмах вигляд «малюнку» навколишнього світу. Тому розглянуті зображення 'води' як 'частки дійсності' необхідно інтерпретувати у вигляді ансамблю понять: *небо, земля, іде дощ, вода*. Лише з часом став виділятися типовий де-

нотат типу 'вода' чи 'дощ', який репрезентувався спрощеним від «малюнку» знаком.

б) Розглянемо ще один тип зображень, що має в собі семантику 'країна' (с. 725), шум. *kalam (-un)*. Оскільки його семантика має в собі в цілому розуміння 'землеробство', то виходячи з цього, на нашу думку, малюнки включають в себе аграрні атрибути. Дуже схожим є давнє зображення у вигляді плуга з двома ручками, овалу, тобто рала, що виорює впадину в землі. Тут же рядом три прямі полоски, що нагадують ріллю. У цілому таке зображення має в собі складники: *людина* (руки, що тримають плуга), *плуг* (тут зображення двох плугів, які свідчать про 'цілісність' образу і позначають 'один плуг'), *процес оранки та рілля*. Мабуть, первісним узагальненням у піктограмі є 'оранка'. Наступні споріднені малюнки показують 'ріллю' у вигляді прямих та поперечних ліній («решітки»). Очевидно, що цей елемент щодо первісного зображення міг свідчити також про оранку і показувати 'ріллю'.

Подальший рисунок є спрощеним до першого: ті ж два плуги, одна лінія ('оранка') і додатково нове зображення ніби-то голови тварини. Відомо, що первісно оранка землі робилася лише людиною, з часом стала використовуватися тварина (віл чи кінь). Ще один рисунок, подібний до попереднього, але плуги (=плуг) показані у вигляді клинописних (ідеалізованих) знаків. Досить чітко проступає тут голова, похожа на бика.

Зображення, перераховані вище, показані А. Г. Кифішином у хронологічному порядку і свідчать про глибоку давнину, яка відрізняється від споріднених шумерських знаків, показаних тут же (с. 725). Піктограми Шумеру мають у собі значення 'ріллі' та 'тяглової сили' (мабуть, тварини). Це в цілому засвідчує, що піктограми КМ є архаїчнішими за шумерські, бо наближені до реальних своїх контурів.

На нашу думку, зображення типу «решітки» в шумерських та КМ піктограмах досить переконливо свідчать про свою давнину у вигляді 'рілля' і, мабуть, таку ж семантику вони мають і в інших текстах шумерських та КМ. Тому важко погодитися з іншою їхньою інтерпретацією у вигляді *lil* 'вітер' (с. 725), *ú*, 'трава' (с. 726), *utug* 'утуги, демони' (с. 748) та ін.

в) До землеробських знарядь належить зображення КМ *kud* (с. 698-700), яке повністю імітує *соху* у вигляді розвилки із дерева. Подібний знак має місце і в Шумерії зі смислом 'судити', але для позначень КМ А. Г. Кифішин вживає також значення 'різати (землю)', що повністю відповідає його зображенню. Оскільки в глибоку давнину ім'я та дія у позначенні збігалися, тобто іменник та дієслово фактично не розрізнялися, то переклад цього значка може мати також смисл 'соха'.

г) Шумерське *an* позначає 'небо', 'Ану, бог' (с. 700), яке за своєю формою реально подібне *зорі* у вигляді кількох перехресних променів. Аналогічний вигляд мають також значки КМ, які за своєю давністю співпадають зі значками Шумеру.

д) Досить варіативним є значок під назвою *rab* 'предок', 'керівник' (с. 702-703), що нагадує собою дві схрещені лінії, досить часто одна із них довша, цим вона схожа собою на сучасний трикінцевий хрест. На нашу думку, таке позначення має іншу від запропонованої семантику, що ґрунтується на наступному. Як свідчить матеріал

А. Г. Кифішина, глибока давнина має в піктограмах зображення, що нагадує реальний в природі предмет чи якусь його складову частину. Це відповідає, як уже йшлося вище, образному мисленню давньої людини. Тому погодитися з думкою наведених вище шумерських значень *rab* немає підстав. Думаємо, що А. Г. Кифішин не повинен би повністю довіряти автору «Шумерського лексикону», в якому подані в цілому все ж гіпотетичні дані, а з іншого боку, зображення в Шумері є пізнішими і представляють собою не первісні піктограми, а уже значки у вигляді ідеограм. У той же час зображення КМ, як свідчить дослідження А. Г. Кифішина, є досить архаїчними і повинен бути інший підхід при інтерпретації смислового наповнення зображень, ніж це має місце в рисунках Шумеру, які реконструюються, як правило, через акадське письмо [3, 7].

Повертаючись до семантики зазначених вище двох схрещених ліній, вважаємо, що вертикаль поєднує *небо* і *землю* (як вище у випадку 'вода'), а горизонтальна зображає *простір землі*, що в цілому має смисл 'Всесвіт', 'чотири сторони світу', а потім 'вічність'. Цілком можливо, що з часом ця семантика уособлювала людину у вигляді жерця і отримала видозмінене зображення (клинописне) зі значенням 'керівник, священник' у лексиконі Шумеру.

е) Численні малюнки у вигляді прямої вертикальної лінії в КМ (с. 741) А. Г. Кифішин позначає шумерським значком *diš*, який, окрім інших, має значення 'один' та *dili* 'людина'. Подібне зображення у вигляді прямої лінії мало ці два смисли у давніх іє. мовах, більше того, вони, як свідчить наше дослідження, сходяться до єдиного кореня іє. **k^we*. Давнє позначення людини у вигляді прямої вертикальної лінії у шумерів та індоєвропейців (аріїв) свідчить про можливий вплив шумерської, давнішої, культури на арійську, яка з'явилася пізніше першої, у той же час обидві групи народів могли тривалий час проживати по сусідству на Близькому Сході. Правда, можливо, що позначення виникло відприродньо і незалежно одне від одного, оскільки логіка мислення різних народів є єдиною, що і могло визвати подібні асоціації та зображення на письмі тих чи інших предметів оточуючого світу.

е) Розпізнаючи піктограми і вкладаючи в них якийсь предметний зміст, дослідники керуються передусім візуальною подібністю значка до реконструйованого предмета. Все це, звичайно, мало місце при створенні відповідного значка писцем, проте необхідно пам'ятати, що автори піктограм інакше сприймали речі і давали їм перші наймення. Людина глибокої давнини, даючи назву предмету, вказувала на найважливішу для неї його властивість, і ця остання ставала найменням для цілого предмету. Тобто, назва предмета в минулому – це його **опредмечена ознака**. Виходячи з такого розуміння, зображення у вигляді СТОПИ було не стопою в цьому розумінні (для СТОПИ існувало у шумерів зображення НОГІ і ПДОШВИ), а мало поняття вигляду: 'іти', 'ходити', 'стояти', 'принести' [3: 11]. Можна погодитися з наведеною в роботі А. Г. Кифішиним семантикою СТОПИ *ab* у вигляді 'море' (с. 715), хоча, можливо, вірнішим було б розуміння 'берег моря (озера чи річки)'.

Розглянуті вище приклади щодо семантичного наповнення зображень свідчать, що значки КМ є **архаїчнішими** по відношенню до шумерських. До зазначених прикладів хочемо додати ще кілька, досить характерних і переконливих у своєму проявленні в КМ. До них уналежнюємо

наступне: *ug⁶* 'вбитий, мертвий' (704), *bukun* 'Повалений Телець' (с. 711), *anše* 'віслюк' (с. 721), *Pa* 'крило' (с. 723), *giš* 'дерево' (с. 724), *gigir* 'колісниця' (с. 743) та інші. Очевидно, що в цілому А. Г. Кифішин виконав надзвичайно трудомістку роботу щодо аналізу написів КМ і творчо підійшов до їх розпізнання та семантизації.

4. Хотілось би торкнутися ще однієї проблеми, яка розглядається автором в його праці, це – «транскрипції» значків КМ, яку повністю перейнято із «Шумерського лексикону» А. Даймеля. А. Г. Кифішин використовує ці позначення схоже формально, як впливає із його роботи, проте, на нашу думку, аналіз цих позначень із шумерської мови таїть в собі ще деякі цікаві здобутки у порівнянні до іє. мов.

Близьке географічне положення шумерів та їхніх потомків з аріями свідчить про можливий вплив однієї групи мов на іншу. Ця сторона питання набуває більшого значення у випадку прийняття гіпотези про прадавню генетичну спорідненість цих мов згідно дослідженням В. М. Ілліч-Світича та ін. [2]. Виходячи із праці А. Г. Кифішина, хотілось би навести у зазначеному сенсі кілька прикладів такої спорідненості.

а) Розглянуте вище шум. *a* зі значенням 'вода' узгоджується з ностратичним *Huwa* 'потік води' та іє. протоформою **hek^w*- зі значенням 'вода, пити'. Очевидним є у зазначених формах редуплікація кореня у вигляді **k^wa* 'вода'. Про давність цього етимона свідчить його звуко-наслідувальний характер, а також редуплікація, яка належить до першого мовного словотворення. Фізіологічна природа утворення звуків у мовах свідчить про давню структуру складу *CV* («приголосний+голосний»), ніж складу з початковим голосним *V* [4]. Очевидно, що шум. *a* утворилося в результаті артикуляційного послаблення раніше існуючого початкового приголосного (чи ларингалу) вигляду *h, який потім зник, що історично мало місце в різних мовах. Тобто, шумерська форма пройшла досить довгий шлях розвитку, ніж іє. **k^wa*.

б) Останнє можна продовжити при розгляді назви головного шумерського бога Ану, що позначався шляхом шум. *an*. Цей же корінь мав семантику 'небо' (с. 682). Близьким до зазначеного є шум. *na* зі значенням 'камінь'. Із давнини народів відомо, що досить часто *небо* уявлялося у вигляді кам'яного склепу чи покриття. Звідси очевидно є спорідненість шумерського та іє. найменш неба. Проте шумерське слово не має початкового приголосного, який шляхом ретроспекції можна відтворити у вигляді *Hanu, що має в іє. прамові вигляд **k^wena* зі значенням 'один; перший', а значить 'головний (бог)'. Останні два приклади свідчать про ускладнену фонетичну структуру, а значить і про тривалий розвиток шумерської мови.

в) Наведемо ще один приклад із шумерської у порівнянні до іє. прамови, це наймення *kalam* (-*un*), що має загальне позначення 'Країна' (= Шумер). Деталізований розгляд подібних до шумерських зображень КМ, які зробив А. Г. Кифішин, поданий нами вище і включає в себе поняття: *пуг* (*ручний*), *оранка*, *рілля*, тобто належить до лексики з семантичним полем 'землеробство'. Варіанти вищенаведених шумерських позначень свідчать про наявність сталої частини слова *kal-*, яку відносимо до кореня. Цікаво зазначити, що в іє. прамові існує також корінь **k^wel-* з тим же значенням. На нашу думку, є всі підстави передбачити за-

родження землеробства в аріїв через посередництво мешканців Трипілля. Особливо цей вплив був великим у той час, коли арії знаходилися в південних українських та російських степах і зіткнулися тут з трипільцями, до культури яких доторкнулися раніше також шумери-аграрії.

5. Відкритою залишає А. Г. Кифішин проблему зародження і поширення шумерської культури в Європі та Азії, хоча його висновки дають можливість подивитися на цю проблему з деяким оптимізмом, що нам хотілось би виразити це в наступному матеріалі.

Загальноприйнятим є розуміння того, що шумерська культура є давнішою від індоєвропейської. У давнину «вся величезна зона лісів Європи, Азії та Африки була заселена напівдикими мисливськими племенами, і лише у смузї сухих субтропіків, від нинішньої Іспанії до Китаю, посеред степів блукали племена вівчарів», зазначав І. М. Дьяконов [1, 5]. На нашу думку, шумери до перебування в IV тис. до н. е. в Межиріччі Тигру та Євфрату мали контакти з трипільцями та населенням культури Кукутень. З північних Балкан шумери зійшли на південь, як про це переконливо свідчать писемні знаки книги А. Г. Кифішина (с. 55), а звідси через Малу Азію (пам'ятки Чатал Гююк) пішли на південь Палестини, де створили в IV тис. цивілізацію, що отримала світове значення і поширення. І. Т. Канєва зазначає, що шумери появилися в Південному Дворіччі не пізніше IV тис. до н. е., але «звідки вони прийшли, до цього часу невідомо» [3, 6]. Саме про такий шлях шумерів свідчить дослідження А. Г. Кифішина, який показав все це при аналізі і порівнянні піктограм Шумеру та КМ і інших пам'яток від Сходу до Балкан.

Вище було нами показано, що транскрипція шумерських лексем суттєво відрізняється від найдавніших позначень слова у вигляді ланки відкритих складів, які, як нами було показано, були типовими для мови трипільців [6]. Саме структура цієї мови вплинула на слов'янські, які найдовше, а українці і досьогодні, перебували на терені Трипілля, що викликало у перших зміни в іє. слові у вигляді «закону відкритого складу». Наявність такого типу складів у слові в мові трипільців свідчить про їхню архаїчну структуру, яка вже не була такою для мовців Шумеру часу IV тис. до н. е. Ця мовна ознака також свідчить про давніше перебування шумерів на Трипіллі, ніж це засвідчено в пам'ятках Шумеру.

Виходячи із зіставного аналізу деяких шумерських та іє. словоформ, можна прийти до висновку, що окремі із

їхніх мовних ознак є досить давніми і не мають впливу субстрату, тобто є «дотрипільськими», а значить шумери, як пізніше й арії, були прийшлими племенами на терені Трипілля.

Цікаво зазначити ще один момент із життя арійських племен, які частково повторили шлях міграцій шумерів. Перші, згідно з дослідженнями Т. В. Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванова, вийшли однією гілкою із Анатолії і перетнули зі сходу Кавказ, пішли в Середню Азію (до Таджикистану), потім повернули на захід і пройшли від Волги до Дунаю, зупинившись на тривалий час в Трипіллі. Тут з середини III тис. до н. е. утворилися окремі іє. племена, які пішли на північний захід та захід в Європу. Індіоіранські племена повернулися фактично в напрямку своєї першої Батьківщини до Індії та Ірану. Інша гілка аріїв перетнула Кавказ із західного боку, перейшла Малу Азію та зайняла Балкани. Очевидними є близькі шляхи міграції аріїв, а раніше них і шумерів. Звідси, вважаємо, пояснюється наявність «слов'янських» слідів у пам'ятках Трої, Єгипту, Близького Сходу та ін., про які досить часто чуємо із вуст різного роду дослідників.

Закінчуючи огляд деяких проблем, які вирішує А. Г. Кифішин, хотілось би, щоб їхня подальша доля об'єднала зусилля багатьох різнофахових науковців, оскільки для успішної роботи необхідні сили колективу людей, а не надмірна праця однієї людини. У монографії має також місце цікава й доречна повість про самого А. Г. Кифішина, назву якої нам хотілось би перефразувати у вигляді «Гениальный Некто».

Література:

1. Дьяконов І. М. Найдавніша література Близького Сходу // На рідках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – К.: вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1991. – С. 5-42.
2. Иллич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. – М.: Наука, 1964. – С. 3-12.
3. Канєва І. Т. Шумерський язык / І. Т. Канєва – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2006. – 240 с.
4. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи / В. Г. Таранец – Киев-Одесса: Вища школа, 1981. – 150 с.
5. Таранец В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови) / В. Г. Таранець. – Вид. 2, перероб. і доп.: Монографія. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 116 с.
6. Таранець В. Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов / В. Г. Таранець. – Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. – 276 с.